

ГІДРОНІМІКОН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ

У статті висловлюється гіпотеза про виникнення слов'янської прабатьківщини на терені, де простежується мовна спадковість у назвах річок від індоєвропейських до архаїчних слов'янських.

Ключові слова: гідронімія, прабатьківщина слов'ян.

Гідронімікон України демонструє багатий мовний матеріал з глибокою історією. Вивчення назв річок різними дослідниками дозволяє уявити загальну картину всього гідронімікону в межах сучасної України як частини східноєвропейського континууму, здавна заселеного слов'янами. Глибинна й складна історія терену спричинила достатню наявність різномовних шарів серед назв річок, проте домінуючою залишається слов'янська частина.

Як відомо, територія України має давнє заселення й свого часу відіграла значну роль у етнічному становленні східних слов'ян. Б. О. Рибаків, зокрема, вважає територію по Росі й Тясмину в бронзовому віці південною межею прабатьківщини слов'ян¹. О. М. Трубачов, акцентуючи увагу на тезі про рухливість кордонів праслов'янського терену, гадає, що Правобережна Україна була частиною праслов'янського лінгвістичного простору в I тис. до н. е.² Вона зберігає архаїчні лексико-семантичні явища індоєвропейської етномовної спільноти, які дозволяють пояснювати формування й відображення праслов'янської єдності в глибоких надрах індоєвропейської прамови й відносити її до архаїчних (усупереч думці про її пізнє відокремлення) на підтримку забутої тези А. Мейє про найбільшу архаїчність слов'янської мови серед індоєвропейських мов³.

Гідронімічний матеріал підтверджує думку істориків про те, що в літописний період єдність Надросся була радше пережитковим явищем, ніж історичною дійсністю. За матеріалами гідронімії, Надросся в давнину справді являло собою єдиний континуум, який характеризується етнічною цілісністю населення, котре формувалося й функціонувало за багато століть до літописного періоду. Дані гідронімії частково дозволяють простежити його межі в різні періоди. Це була праслов'янська спільнота, що обіймала все Надросся: архаїчна слов'янська гід-

¹ Рибаків Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 228.

² Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян : Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкознания.— 1982.— № 4.— С. 12–13.

³ Мейє А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 14, 38, 395.

ронімія спостерігається в межах усього басейну і певною мірою підтверджує тезу О. М. Трубочова про діалектну складність мови праслов'ян⁴.

Спинимось з більшою чи меншою докладністю лише на деяких прикладах відповідних гідронімів.

На Правобережній Україні спостерігаються поодинокі назви водних об'єктів, які за своїми лінгвальними ознаками можуть пояснюватися як індоєвропейські, оскільки виявляють паралелізм на всьому індоєвропейському мовному просторі. Такими назвами можна вважати гідроніми від індоєвропейської основи *sal-, яка досить широко представлена в географічних назвах європейського континенту⁵. О. М. Трубочов поширив ареал індоєвропейського кореня *sal- на арійський терен Північного Надчорномор'я з деякими уточненнями його семантики⁶. Гідроніми, похідні від основи *sal-, відомі на великій території Європи⁷ та Малої Азії⁸, можливо, тут ідеться про спільне індоєвропейське явище, яке виявилось в окремих мовах зі своїми особливостями.

Відомий фактичний матеріал дозволяє висловити здогад про те, що слов'янські мови, зокрема східнослов'янська, успадкували основу *sal- значною мірою на апелятивному рівні. Тому для українських гідронімів, похідних від *sal-, можливе утворення на рівні слов'янської апелятивної лексики. Достовірним для гідрооснови *sal- можна вважати загальне значення «вода, джерело» тощо, яке й приймається за вірогідне для досліджуваної назви річки. Це відповідає семантичній типології, яка в гідронімії взагалі, а для давнього дослов'янського періоду тим більше, має чітку систему семем, за рамки якої, очевидно, рідко виходили окремі назви. Найпродуктивнішою семантичною групою для давньої гідронімії є *nomina topographica*, чільне місце в якій займають терміни на означення «ріка, джерело», іноді просто «вода». Старожитній слов'янський регіон і гадана збереженість семантики гідрооснови певною мірою дозволяють припустити відбиття в них індоєвропейської основи *sal- «бігуча вода, джерело», можливо, через посередництво давньослов'янської апелятивної лексики.

Тут можна навести ще приклад давнього європейзму на теренах України — назву річки *Котурка* (п. Ірпеня п. Дніпра), яка протікає поблизу Києва, фактично на його північно-західній околиці (верхів'я річки). Назва ця виникла у формі **Kataro-* на основі індоєвропейських діалектів від **kataro-* «струмок, канава, потік». Регулярність слов'янських змін привела до засвідченої писемними пам'ятками форми *Которь*⁹.

Давні індоєвропейські засвідчені також у Рівненській області. Лімнонім *Луко / Лука*, що сягає старого *neutra* зниклого прикметника, та оз. *Сосно* як нечлен-

⁴ Трубочев О. Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков // Вопр. языкознания. — 1957. — № 5. — С. 69; Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания. — 1970. — № 4. — С. 36, 42.

⁵ Докладніше див.: Желзняк І. М. Українські гідроніми від основи *sal- // Мовознавство. — 1977. — № 6. — С. 49–54.

⁶ Трубочев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. — М., 1999. — С. 83–86.

⁷ Rudnicki M. Die Slaven, Kelten und Germanen im Bassin des Baltischen Meers zu Beginn der indoeuropäischen Ära // Slav. occident. — 1936. — N 15. — S. 136; Krahe H. Fluss- (und Orts-) Namen auf -mana / -mina // Beiträge zur Namenforschung. — 1957. — N 1. — S. 13; Schmid A. Die ältesten Namensschichten im Stromgebiet des Neckar // Ibid. — 1962. — N 2. — S. 112; Snyder W. Zur ältesten Namensschicht der rechten Nebenflüsse der Donau: die zusammengesetzten Namen // Ibid. — 1966. — N 1. — S. 65; Snyder W. Zum Zeugnis der Flussnamen für die Vor- und Frühgeschichte // Ibid. — 1967. — N 2. — S. 163.

⁸ Rozenkranz B. Fluss- und Gewässernamen in Anatolien // Ibid. — 1966. — N 2. — S. 143.

⁹ Детальніше про цю назву див.: [Желзняк І. М.] Гідронімікон Київського Полісся і Центральноєвропейський топонімний ареал // Київське Полісся. — К., 1998. — С. 131–132.

на форма прикметника середнього роду на -*ó* від імені *sosna* детально описані В. П. Шульгачем¹⁰.

Правобережна частина України має ще назви водних об'єктів, які за мовними ознаками, спорідненістю з онімами інших давніх теренів перебування деяких індоєвропейських народів можна відносити до так званих давніх європеїзмів. Назви цього типу пов'язуються з лексемами, які притаманні лише деяким індоєвропейським мовам.

Назва річки *Унава* басейну Ірпеня є реліктовою індоєвропейською назвою, яка сягає індоєвропейського кореня **ōin-*. Первісною формою гідроніма була, очевидно, **Un-*; найдавніші слов'янські фіксації *Унья* та *Уновь* скоріше свідчать про слов'янську вторинність утворення. До цього ж ряду належить і форма *Унава*. Слід гадати, що форми *Унья*, *Уновь* і *Унава* є різночасовою слов'янською модифікацією давнього європеїзму в нових мовно-етнічних умовах. Відносна хронологія цих трьох форм залежить від датування активності слов'янських топонімів¹¹.

Г. Крає, досліджуючи назви річок Західної та Центральної Європи, дійшов висновку про існування центральноєвропейського топонімного ареалу в період індоєвропейської спільноти, епіцентром якого був регіон на північ від Альп¹². Проте слід гадати, що в різні періоди існування індоєвропейської гідронімії в Європі вона мала різні межі. Західні кордони цього ареалу не викликають різночитань — уся Західна Європа входила до цього континууму. Його східні межі визначаються по-різному, й справа тут, очевидно, як у суто лінгвістичних питаннях, так і в хронології окремих мовних явищ. Межі індоєвропейської гідронімії на сході в певні періоди сягали, мабуть, Дніпра. З праць Г. Крає і на основі подальшого дослідження гідронімної лексики можна пояснити давньоєвропейську гідронімію як індоєвропейську діалектну, в якій відбивається певний стан близькості діалектів європейського регіону вже після виділення давньогрецької, хетської та інших мов. Тому давньоєвропейська гідронімія побутувала не на всій індоєвропейській мовній території, а була породженням лише деяких її діалектів, через що тепер спостерігається в більшій частині Європи (хоч індоєвропейські мови поширені не тільки тут) й простежується не в усіх мовних групах. Очевидно, це була група діалектів, тісніше пов'язаних між собою, ніж інші, носії яких мали спільні й етнокультурні риси. Ця спільність проіснувала, слід гадати, значний час і тому залишила свої сліди в гідронімії Європи й, імовірно, також у апелативній лексиці на всіх мовних рівнях. Хоч сучасні дослідники намагаються переглядати висновки Г. Крає, його вчення — це закінчена й надзвичайно плідна теорія, основні положення якої підтверджуються конкретним гідронімним матеріалом практично всього європейського континууму. В. П. Шмід, продовжуючи пошуки Г. Крає, поставив знак рівняння між давньоєвропейським та індоєвропейським і переніс епіцентр давньоєвропейської гідронімії до балтійського регіону. Основні засади свого розуміння проблеми він виклав 1966 р. на IX Міжнародному конгресі з ономастики¹³. Б. Розенкранц поширив межі давньоєвропейської гідронімії на Малу Азію (в основному за рахунок хетської мови) й на підставі цього пов-

¹⁰ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції).— К., 1998.— С. 164, 255–256.

¹¹ [Желєзняк І. М.] Гідронімікон Київського Полісся...— С. 134–136.

¹² Krahe H. Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache.— Heidelberg, 1954.— S. 48.

¹³ Schmid W. P. Alteuropa und Slavische // Onoma.— 1969.— Vol. 1/2 14.— S. 144–152.

ністю переглянув її датування. Він вважає, що виникнення давньоєвропейської гідронімії відбулося до розселення індоєвропейців у Європі й до виділення хетської мови з індоєвропейської мовної єдності¹⁴. Проте висновки цього дослідника не знайшли підтримки спеціалістів. Лінгвістичні ознаки давньоєвропейської гідронімії, які випливають з праць Г. Крає, охоплюють, очевидно, не всі випадки. Показово, що сам учений, виділивши і дослідивши давньоєвропейський гідронімний шар, не робив суто теоретичних узагальнень. Він, напевно, розумів, що вивчення конкретного матеріалу обов'язково вноситиме деякі зміни й доповнення. Слід наголосити на тому, що визначення давньоєвропейської гідронімії за всіма параметрами і зараз далеко від вирішення. Одним із шляхів до нього лишається етимологічне вивчення суцільних гідронімних масивів. Виділення давньоєвропейських гідронімів, з одного боку, серед індоєвропейських назв річок, а з другого — мовної єдності, яка передувала відокремленню особливих індоєвропейських мов, — справа складна й суперечлива. Як відомо, давні європейці в гідронімії теоретично визначаються обмеженістю паралелей у кількох мовних групах і лише в межах Європи, що практично можна спостерігати тільки залежно від стану документальних джерел. У такому дослідженні найскладнішою проблемою є правильне датування гідронімів. Важливість виявлення індоєвропейського шару гідронімів полягає ще й у тому, що майже всі топонімічні праці, присвячені давньоєвропейській гідронімії Європи, опубліковані в західноєвропейських країнах, практично позбавлені українського гідронімного матеріалу. Причина цього частково полягає у відсутності до недавнього часу повного довідника з гідронімії України, що певною мірою усунуто виходом у 1979 р. «Словника гідронімів України». Зокрема, можна згадати працю А. Товара «Давньоєвропейська гідронімія Крає й західноєвропейські мови», де ареал дослідження на картах на сході сягає Дніпра, але фактичний матеріал України ніде не наводиться, хоча він існує (пор., наприклад, карту № 4 цієї праці з гідронімами від основи **Sal-* тощо¹⁵).

Терени Правобережної України рясніють гідронімами слов'янського архаїчного типу. Назви водних об'єктів зберігають фонетичні, словотвірні та лексичні особливості праслов'янського періоду. Зупинимось детальніше лише на двох.

За останні десять років здійснено значний якісний прорив у вивченні східнослов'янської гідронімії саме праслов'янського шару. Праці Р. М. Козлової та В. П. Шульгача вводять у науковий обіг принцип гніздового вивчення назв вод усієї Славії, часто з розширенням історично засвідченого слов'янського терену. Метод гніздової реконструкції, з одного боку, відновлює праформу гідроніма й пояснює його місце в загальній системі структури праслов'янського слова, а з другого — конкретне слово (праформа) ілюструє певну ланку в строгій словотвірній моделі праслов'янської деривативної системи¹⁶. Відомо, що принципово важливим є визначення етимологічного зрізу, який доступний дослідженню.

¹⁴ Rozenkranz B. Op. cit.— S. 144.

¹⁵ Tovar A. Krahes alteuropäische Hydronymie und die Westindogermanische Sprachen.— Heidelberg, 1977.— 42 s.

¹⁶ Козлова Р. М. Структура праславянського слова : Праславянское слово в генетическом гнезде.— Гомель, 1997.— 412 с.; Шульгач В. П. Знач. праця; Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідронімія : Праслав. фонд.— Гомель, 2000.— Т. 1.— 260 с.; там же, 2002.— Т. 2.— 264 с.; Казлова Р. М. Славянская гідронімія : Праслав. фонд.— Гомель, 2003.— Т. 3.— 361 с.; Козлова Р. М. Славянская гидронимия : Праслав. фонд.— Минск, 2006.— Т. 4.— 308 с.

Від етимологічної глибини дослідження залежить можливість відновлення лексеми чи кореня, його структури¹⁷.

Для українського гідроніма *Ірпінь* можна припускати глибоку історію з вихідною назвою (старшою) річки *Пірна* та її зв'язок з індоєвропейською основою **pī-* (**pō(i)-*; **pī-*) «пити» (Walde, II, 71; Pokorny, 839)¹⁸, звідки й псл. *pī-ti «пити». Цей корінь з *r*-розширенням у слов'янських мовах майже не залишив слідів (пор. укр. *пирити* «дуже лити (про дощ)» — СУМ, VI, 539), що дозволяє вбачати в гідронімі *Пірна* слов'янський раритет. Слід гадати, що обидва варіанти назви *Пірна* та *Ірпінь* генетично тотожні. Первісною є назва *Pirna; друга форма *Rьpінь виникла як наслідок метатези, відомої на європейському обширі. Пор. ще виникнення форм *Laba* та *Elba*¹⁹ тощо.

Терен басейну *Леглича* характеризується наявністю архаїчного гідроніма *Ўбідь* (с. Демівщина Кагарл. р-ну Київ. обл.; СГУ, 577). Як відомо, однойменна річка є в басейні Десни (СГУ, 577), пор. ще бол. і ур. *Уб'ед'у* (с. Тимоновичі Семенів. р-ну Чернігів. обл.; ОКІУМ), куток *Ўбідь* (с. Вища Дубечня Вишгород. р-ну Київ. обл.; Анк., 1986), оз. *Ўбедь* (с. Рижки Короп. р-ну Чернігів. обл.; Череп. Микротоп., 283), бол. *Ўбедь* (с. Холми Корюків. р-ну Чернігів. обл.; Череп. Микротоп., 283), ур. *Ўбедь* (с. Карповичі Семенів. р-ну Чернігів. обл.; Череп. Микротоп., 283), піщаний схил гори *Ўбодь* (с. Дубовичі Кролев. р-ну Сум. обл.; Череп. Микротоп., 283), ур. *Вубедзь* (с. Бабиці Речиц. р-ну Гомел. обл.; Білорусь; МБ, 46). Наведені гідроніми сягають праслов'янського географічного терміна *qb-ědь, походження якого становить певний інтерес.

В Україні засвідчено географічний термін *убедь*, правда, з нечітко визначеною семантикою: «Другая съножать Подкурье по дальнюю гать рубежемь, почавь оть озера Тербина жереломь Дарницею до нижней мельницы Печерской, до Воскресенщины, оть мельницы убедью до острого Рога, а оть острого Рога до Шаломинь, тою убедью, оть Шаломинь по конець Урлева гради...» (1634 р.; ИТК 112), пор. ще укр. діал. *убодь* «схил гори, обернений до сонця» (Черепанова, 224), що не дозволяє бути впевненим у значенні терміна *убедь*. Це саме той випадок, коли ілюструється відмінність ономастичної етимології, що характеризується відсутністю семантики апелювання в основі топоніма. Важливо відзначити, що інші слов'янські мови (за нашими даними) цього слова не знають. Староукраїнське *убедь* споріднене з давньоруським *уболь* «колодязь» (Ср., III, 1116) < псл. **qb(ь)ль*. Ф. Славський вважає, що друс. *уболь* є запозиченням із старослов'янської мови й існувало лише в південнослов'янських мовах²⁰. Проте наявність топонімії в східнослов'янських регіонах, що сягає цього географічного терміна, очевидно, спростовує цю думку. Тут можна лише припускати більш ранній його занепад. Однак незадовільний опис лексики українських, зокрема старожитніх, говірок теж може бути причиною таких висновків. Утім, наявність в українській мові слова *убідь* того самого кореня та інших утворень із суфіксом *-ьль* (*вугол* < *qьль) змушують сумніватися у твердженні Ф. Славського. Ю. Удольф на широкому слов'янському матеріалі довів, що апелювання **qb(ь)ль*

¹⁷ Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона // Вопр. языкознания.— 1967.— № 4.— С. 27.

¹⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁹ Див., зокрема: Boeglin Y. E. De l'importance en hydronymie balkanique de l'etude du bassin superieur de certaines rivieres // Балканско езикознание.— 1964.— № 8.— С. 63.

²⁰ Славский Ф. Болгарское *въбел*: *убел* (о развитии первичного начального *q-*) // Исследования по славянскому языкознанию.— М., 1971.— С. 445.

існував у праслов'янській мові на всьому просторі²¹. Корінь *qb- за структурою входить до ряду таких утворень, як *qk- (псл. *qkь «гак»), *qz- (псл. *raqzь «рубель»), *qg- (псл. *qgьль «вугол»), *qd- (псл. *qdica «вудка»), *qt- (псл. *qtokь «утік, піткання»), *qs- (псл. *qsь «вус»), *qx- (псл. *qxь «запах») тощо і має споріднені утворення в багатьох індоєвропейських мовах: дінд. *ámbhas-* «дощова вода», *ámbu* «вода», галл. *inter ambes* «межиріччя», *ambe* «ріка», дбрет. *Ambo-glanna* «берег річки», вірм. *amb* «хмара» < іє. *omb(h)-: *emb(h)- «сирий, вологий, вода»²². Деякі індоєвропейські мови мають утворення кореня *omb(h)-: *emb(h)- з нарощенням -ro-, -ra-, -ri-, що відбите, зокрема, в гідронімії Європи²³.

Для визначення семантики слова *убідь* насамперед має значення наведений текст документа XVII ст., де воно згадується, а також значення спорідненого географічного терміна псл. *qb(ь)ль «яма, в якій збирається вода як у криниці, западина». Апелятив *убідь* означає, очевидно, більший простір, географічний об'єкт видовженої форми, що простягається на певну відстань, як і інші географічні терміни із суфіксом -ьдъ. Відомо, що в українській мові географічні терміни з суфіксом -ідь (*-ěďь) нечисленні, пор. *вєршєидь* «верхів'я (верхній басейн) якої-небудь річки» (Грицак, 75), *стрѡмльєидь* «крутий берег річки» (Грицак, 79), *мочарєидь* «заболочена низина» (Марусенко, 237), *вєршєидь* «яр, порослий чагарником» (Тутковський, 90), у російській мові теж збереглося чимало таких слів — *быстрєдь* «быстрое течение, глубокое место с быстрым течением на реке», *лощєдь* «мель в реке» (Симина, 74), *мокредь* «болото», *низєдь* «низкое место» (перм.) (Азарх, 151–152), а також реконструйоване псл. *lybьдь «болото»²⁴. Таким чином, усі наведені семантичні дані дозволяють припускати, що географічний термін *убідь*, який став основою для утворення українських гідронімів, означав «яр, наповнений водою (або яким протікав струмок)». Можна гадати, що це слово було східнослов'янським діалектизмом праслов'янської доби.

Архаїчний слов'янський гідронім *Stryjь, засвідчений у басейнах Дністра, Горині та Вісли, проблематично походить від апелятива *stryjь, існування якого припускають на основі спорідненої праслов'янської лексики²⁵.

Значний шар (понад 600) праслов'янських гідронімів виявив В. П. Шульгач у межиріччі Західного Бугу та Случі (п. Горині п. Прип'яті)²⁶, на терені, суміжному (близькому) зі східно- та західнослов'янською мовною стихією.

Досліджуваний ареал має кілька гідронімів, які можна пояснювати як давні індоєвропеїзми. Їх кількість незначна, проте поширення на всьому ареалі свідчить про органічність його входження до загального індоєвропейського континууму. Наявність на тій же території індоєвропейської та слов'янської гідронімії свідчить про те, що слов'яни тут не перші індоєвропейці²⁷. Важливо відзначити,

²¹ Udolph J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen.— Heidelberg, 1979.— S. 442.

²² Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern, 1949.— Bd 1.— S. 316; Mayrhofer M. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen.— Heidelberg, 1953.— Bd 1.

²³ Schmid A. Die ältesten Namensschichten im Stromgebiet des Neckar...— S. 113–120.

²⁴ Железняк И. М. Репрезентанты и.-с. *lū-b- в украинской апеллятивной и гидронимной лексике // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исслед. 1981.— М., 1984.— С. 95.

²⁵ Шульгач В. П. Знач. праця.— С. 262; Вербич С. О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра.— К., 2007.— С. 76–78.

²⁶ Шульгач В. П. Знач. праця.

²⁷ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. VI // Вопр. языкознания.— 1985.— № 5.— С. 11.

що О. М. Трубаčov у своїй праці про назви річок Правобережної України²⁸ не виділяє ні індоевропейського шару, ні давніх європеїзмів. За його даними, найдавнішим шаром гідронімів Правобережної України є архаїчні слов'янські назви й, очевидно, хронологічно ідентичні їм іллірійські, фракійські, кельтські тощо. Проте деяка частина так званої балканської гідронімії має гідронімії й апелювативні відповідники за межами мов ареалу, що дозволяє переглянути їхні генетичні зв'язки й основні хронологічні параметри.

В останній період існування індоевропейської мовної єдності східною межею давньої європейської гідронімії був, очевидно, Дніпро. Наявність індоевропейської та архаїчної слов'янської гідронімії на тій самій території може свідчити про певну участь цього регіону в становленні слов'янського етносу. Втім тут виникає питання про факт міграційних процесів у досить вузьких хронологічних межах. Зокрема, повторення гідронімів Центральної Європи й Балкан у Київському Поліссі повинно свідчити про спільність населення або про колонізаційні рухи. Тому за останньої умови головним є з'ясування напряму міграції населення, що принципово для індоевропейського, зокрема слов'янського, етногенезу. Вчені давно спостерігають повторення ідентичних гідронімів і в Західній та Центральній Європі на значній відстані²⁹. До періоду індоевропейської єдності можна відносити ті назви, які мають паралелі на великому обширі індоевропейських мов Європи та Азії.

Існування тотожних гідронімів Центральної Європи, Балкан та Правобережної України різних хронологічних шарів і різної етномовної належності свідчить про довготривалі й досить міцні зв'язки цих теренів. На основі етимологічного тлумачення кількох архаїчних дослов'янських гідронімів можна говорити про наявність у цьому регіоні назв вод, споріднених із гідронімами Західної та Центральної Європи. Вивчення таких назв на лексичному й словотвірному рівнях і встановлення спільного мовного джерела цих компонентів дозволяють розширити визначений Г. Крає центральноєвропейський ареал на Правобережну Україну. Можна припускати, що певний період уся Європа, вірогідно зі східною межею по Дніпру, була зайнята єдиним етносом. Наявність близькоспоріднених або ідентичних гідронімів на цьому великому просторі свідчить про спільні мовні процеси — активізацію і топонімізацію певних лексем і основ, продуктивність топотвірних формантів, спільний рівень лінгвопсихології людності тощо. Поясненню подібності гідронімів лише міграційними процесами, тобто перенесенням назв, бракує чіткої аргументації і передусім достатньої кількості фактів. Слід гадати, що Правобережне Полісся було частиною індоевропейського мовного континууму останнього періоду існування. Цей регіон має ще значний прошарок архаїчної слов'янської гідронімії, що може свідчити про певну мовну спадковість у назвах річок і відповідно в мові взагалі. Якщо визнати цю наступність, то впливає припущення про безперервність етносу в цьому ареалі протягом кількох тисячоліть. Гідронімія дає можливість відтворювати мовну ситуацію регіону, основні риси якої дають матеріал для екстралінгвістичних висновків, для важливої проблеми етногенезу, зокрема слов'янського.

Студіювання гідронімії Правобережної України дозволяє виявити цікаві факти для вивчення найскладнішої проблеми славістики — прабатьківщини

²⁸ Трубаčov О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — 289 с.

²⁹ Schmid W. P. Die alteuropäische Hydronymie: Stand und Aufgaben ihrer Erforschung // Beiträge zur Namenforschung. — 1981. — Н. 2. — С. 6; Greule A. Zur Schichtung der Gewässernamen im Moselland // Ibid. — С. 59.

слов'ян. Проблематика виникнення й становлення мовної та етнічної єдності має велику літературу. Проте існуючі теорії залишають ще значну кількість спірних питань. У всіх основних наукових працях, присвячених цій проблемі, методика визначення прабатьківщини слов'ян зводиться до виявлення території, де всі топоніми (або апелятивна лексика певних семантичних груп, наприклад ботанічна, географічна, реміснична тощо) або більшість із них — слов'янського походження. В одній із своїх праць О. М. Трубачов висловив думку про те, що цей метод себе вже вичерпав і період пошуку території прабатьківщини слов'ян через слов'янську ономастику вже закінчено³⁰. Очевидно, у зв'язку з недосконалістю методу ареал слов'янської прабатьківщини в дослідженнях різних учених весь час змінюється. Так, К. Мошинський визначає прабатьківщину слов'ян на Середній Наддніпрянщині³¹, Т. Лер-Сплавінський — між Одером і Віслою³², О. М. Трубачов повертається до Середньодунайського ареалу³³, а Ю. Удольф убачає її в Передкарпатті (1979 р.)³⁴ з певним розширенням до Дніпровського Правобережжя (1983 р.)³⁵. Яскравим прикладом намагання виявити прабатьківщину слов'ян у регіоні найбільшого скупчення давніх слов'янських мовних рис (зокрема, географічних апелятивів, фонетичних явищ тощо) є праці сучасного німецького дослідника Ю. Удольфа. Так, його доповідь на IX Міжнародному з'їзді славистів побудовано в цілому на засадах власної монографії зі слов'янської гідроніміки. Основним пафосом цього дослідження є визначення прабатьківщини слов'ян, для вирішення чого залучається досить великий гідронімний матеріал. Основну тезу щодо території прабатьківщини слов'ян у резюме доповіді кардинально змінено. У монографії прабатьківщину слов'ян обмежено Прикарпаттям — від Закопане до Буковини (с. 619), а в резюме її поширено вже на Західну й Північну Україну. Перший висновок зроблено на підставі вивчення гідрографічної термінології, другий — у результаті пильнішої уваги до історичної фонетики на гідронімному рівні. Це свідчить про те, що вивчення лише окремих мовних фактів для такої глобальної проблеми дає різні наслідки.

Насамперед слід прокоментувати один з основних постулатів проблеми — теоретично можливе місце прабатьківщини. Пізній період існування індоєвропейської мови характеризувався великою географічною поширеністю, що й спричинило її розпад. На околицях, відірваних від центру із значно густішим заселенням, почали відбуватися мовні зміни — з'являлися нові слова, вимова деяких звуків у певному фонетичному оточенні набула іншого звучання тощо. Такі зміни в мові можуть з'явитися й закріпитися лише на невеликому терені зі стабільною людністю. Пізніше збільшується кількість мовців, у мові яких сталися певні зміни, і розширюється територія їх перебування. Навіть дуже приблизно визначити тепер розміри цих показників абсолютно нереально. Ясно тільки, що прабатьківщина була одна, але оскільки характер господарства вимагав постійного руху населення, то, принаймні в межах Європи, сліди праслов'ян просте-

³⁰ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян...— С. 12.

³¹ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. — Wrocław, 1957. — S. 258.

³² Lehr-Splawiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. — Poznań, 1946. — S. 110.

³³ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов. [Докл. сов. делегации].— М., 1983.— С. 231–270.

³⁴ Udolph J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen: Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven.— Heidelberg, 1979.— S. 619.

³⁵ Udolph J. Названия рек Украины как источник изучения прародины славян // Резюме докл. и письменных сообщ. : IX Междунар. съезд славистов.— М., 1983.— С. 39–40.

жуються на досить широких просторах. У зв'язку з цим можна припускати дуже ранні діалектні розбіжності, але не одвічні. Усі відомі на сьогодні апелятивні та ономастичні паралелі (слов'янсько-праїталійські, -фракійські, -іллїрійські, -германські) мають двоїстий характер — єдине індоєвропейське джерело або результат давнього сусідства. Слід зауважити, що для спільного вибору загальних лексем потрібний значний час проживання в безпосередній близькості.

На основі вивчення гідронімії Правобережної України можна припускати, що, зокрема, Середнє Надросся могло бути південно-східною або східною периферією пізньої індоєвропейської спільноти, тобто носіїв давньоєвропейських діалектів, які на цей час уже займали європейський простір³⁶. Територія Правобережної України, слід гадати, входила до праслов'янського континууму, проте хронологічні межі окремих його регіонів мають, певно, деякі відмінності. Г. Коссінна вважає також, що слов'яни з усіх індоєвропейців були далі від центру на схід³⁷. Про це можуть свідчити, зокрема, балто-слов'янські контакти, виявлені в гідронімії Верхнього Надросся. Іллїрійська, фракійська та кельтська мовна інфільтрація відбувалася в пізній індоєвропейський період — ранній праслов'янський, коли ще діяли деякі індоєвропейсько-слов'янські закономірні процеси (можливо, на всіх мовних рівнях), які визначали виділення праслов'янських діалектів як самостійної мовної одиниці. Р. М. Козлова виокремлює праслов'янську гідронімію на величезних просторах Європи. У неї кожна назва має своє місце в генетичному гнізді й природно вписується в цілісну систему мови³⁸. Однак такі великі простори континенту заселялися слов'янами поступово, що вимагає майбутнього дослідження хронологічних рис окремих явищ, які відбилися в слов'янському гідроніміконі. Саме гідронімі часто зберігають архаїчні форми на будь-якому рівні (фонетичному, лексичному тощо), такі, які втрачаються в апелятивній лексиці. Виключно фонетична регулярність на гідронімічному рівні не обов'язково свідчить про безперервність процесу утворення й становлення праслов'янської мови в певному регіоні. Ці фонетичні процеси могли відбутися і на апелятивному рівні в іншій місцевості, а в гідронімію потрапили набагато пізніше. Тут треба уважно хронологізувати явище й розрізнати апелятивний і ономастичний рівні для них. Для надійності лінгвістичного обґрунтування проблеми на матеріалі лексики слов'янського регіону — гідронімії — слід однаковою мірою досліджувати назви водних об'єктів на всіх мовних рівнях. Лексичний і семантичний рівні дають неоціненний матеріал, іноді зовсім неочікуваний. Спираючись, зокрема, на гідронімію як на найдавніший шар топонімії, правомірно, очевидно, припускати прабатьківщину слов'ян на тій території, де можна встановити певну генетичну спадковість, спостерігати паралельне існування гідронімів кількох зрізів, тобто давні індоєвропейці, архаїчні назви окремої слов'янської мовної належності. Аналіз яких саме рис — фонетичних, лексичних чи семантичних — домінуватиме при дослідженні — справа вторинна і залежить від конкретного слова, його історії в мовному оточенні певного регіону тощо. Не має значення, яка саме архаїчна риса виявлена в гідронімі, важливо її відшукати, пояснити, хронологізувати, пов'язати з подібними явищами інших старожитніх теренів тощо. Цей шлях виявлення й аналізу давніх гідро-

³⁶ Пор.: Гамкрелідзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси, 1984.— Т. 2.— С. 938–947.

³⁷ Kossinna G. Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet // Die Urheimat der Indogermanen / Hrsg. A. Scherer.— Darmstadt, 1968.— S. 97.

³⁸ Козлова Р. М. Зазнач. праці.

німів надзвичайно складний, він вимагає монографічного дослідження кожної назви зокрема, але надійність його набагато більша. Проте навіть за такої умови остаточне розв'язання проблеми прабатьківщини слов'ян можливе лише після повного етимологічного опису всієї гідронімії слов'янських земель давнього заселення, а також цілеспрямованих досліджень палеонтологів, археологів, фольклористів на цій території.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Азарх — Азарх Ю. С. Существительные женского рода с суффиксом *-ядь* в русском языке // *Материалы по русской диалектологии.*— М., 1961.— Вип. 2.— С. 150–159.
- Анк. — Анкета Інституту української мови НАН України.
- Грицак — Грицак М. А. Назви гідрорельєфу в гівірці с. Ясіня Закарпатської обл. // *Питання гідроніміки.*— К., 1971.— С. 74–90.
- ИТК — Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— 179 с. + 176 с. + X с.
- Марусенко — Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // *Полесье : Лингвистика. Археология. Топонимика.*— М., 1968.— С. 206–255.
- МБ — Мікратапанімія Беларусі : Матэрыялы.— Мінск, 1974.— 325 с.
- ОКУМ — Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
- СГУ — Словник гідронімів України.— К., 1978.— 780 с.
- Симина — Симина Г. Я. Материалы сплошного топографического обследования замкнутой микротерритории (бассейн реки Юлы, Пинежский район Архангельской области).— Ленинград, 1969.— 104 с.
- Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1–3.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- Тутковский — Тутковский П. А. Словник геологічної термінології : Проект.— К., 1923.— 201 с.
- Черепанова — Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья.— Сумы, 1984.— 274 с.
- Череп. Микротоп. — Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниговско-Сумского полесья.— Сумы, 1984.— 456 с.
- Pokorny — Pokorny J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.*— Bern ; München, 1959.— Bd 1.— 1183 s.
- Walde — Walde A. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.*— Berlin ; Leipzig, 1927–1930.— Bd 1–2.

I. M. ZHELIEZNIK

HYDRONYMICON OF THE UKRAINIAN TERRITORY LYING ON THE RIGHT BANK OF THE DNIPER AND THE PROBLEM OF THE SLAVIC ORIGINAL HOMELAND

The hypothesis concerning the rise of the Slavic original homeland on the territory were one can trace language heredity from Indo-European to archaic Slavic in the names of rivers is elucidated in the article.

Key words: hydronimy, the Slavic original homeland.